

Lidia Głowacka, Andrzej Czesław Żak

**OSADNICTWO WOJSKOWE NA WOŁYNIU
W LATACH 1921-1939
W ŚWIETLE DOKUMENTÓW CENTRALNEGO ARCHIWUM
WOJSKOWEGO**

Podstawy prawne i organizacyjne osadnictwa na Wołyniu

Rozejm, zawarty 12 października 1920 r., zakończył blisko dwuletnie polsko-sowieckie zmagania zbrojne i otworzył drogę działaniom dyplomatycznym. Już trzy dni później, 15 października, posłowie klubu poselskiego PSL „Piast” zgłosili w Sejmie wniosek w sprawie przyznania zasłużonym żołnierzom Wojska Polskiego gruntów na Kresach Wschodnich¹. Wniosek ten nawiązywał do wcześniejszych próśb żołnierzy niektórych pułków o nadanie im ziemi na terenach zajętych przez Polskę na wschodzie oraz do zapisów ustawy z 15 lipca 1920 r. o reformie rolnej, mówiących o pierwszeństwie żołnierzy w nabywaniu ziemi pochodzącej z parcelacji².

¹ Janina Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945*, Warszawa 2003, s. 17.

² *Ustawa z dnia 15 lipca 1920 roku o wykonaniu reformy rolnej*, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1920, nr 70, poz. 462.

Sprawa wynagrodzenia żołnierzy za ich ogromny wkład w odrodzenie i obronę Ojczyzny znalazła oddźwięk także w rozkazie pożegnalnym Józefa Piłsudskiego z 18 października 1920 r. Wódz Naczelny podkreślił w nim, że wystąpił do rządu o to, by zdobytą ziemię mogli uprawiać jej zdobywcy. W rozkazie tym Piłsudski pisał: „Żołnierz, który tyle zrobił dla Polski, nie zostanie bez nagrody. Wdzięczna Ojczyzna nie zapomni o nim. Zdobyte zostały ogromne obszary, opustoszone i obrócone przez wojnę światową prawie w pustynię. Zaproponowałem już rządowi, by część zdobytej ziemi została własnością tych, co ją polską zrobili, uznawszy ją polską krwią i trudem niezmiernym. Ziemia ta, strudzona siewem krwawym wojny, czeka na siew pokoju, czeka na tych, co miecz na lemiesz zamienią, a chciałbym, byście w tej pracy przyszłej tyleż zwycięstw pokojowych odnieśli, ileście ich mieli w pracy bojowej”³.

Poparcie wniosku ludowców przez marszałka Piłsudskiego, piastującego najwyższe cywilne i wojskowe stanowiska w państwie, spowodowało, że rząd w bardzo szybkim tempie przesłał do marszałka Sejmu projekty dwóch ustaw. Pierwszy projekt dotyczył ustawy o przejęciu na własność państwa ziemi w niektórych powiatach na wschód od Bugu. Drugi projekt omawiał warunki nadawania gruntów zdemobilizowanym żołnierzom.

Obie ustawy zostały przyjęte przez Sejm jednogłośnie, prawie bez dyskusji, 17 grudnia 1920 r.⁴, co świadczyło nie tylko o ogromnej wdzięczności parlamentarzystów dla obrońców Ojczyzny, ale także o zrozumieniu problemu znalezienia zatrudnienia dla tysięcy zdemobilizowanych żołnierzy, często nie posiadających wykształcenia i zawodu.

*Ustawa o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej*⁵ dotyczyła ziem w powiatach kresowych,

³ Józef Piłsudski, *Pisma zbiorowe*, t. 5, Warszawa 1990, s. 176; *Osadnictwo wojskowe i przejęcie ziemi na własność państwa*, opr. W. Zaczyński, W. Skrobecki, Warszawa 1922, s. 3.

⁴ J. Stobniak-Smogorzewska, op.cit., s. 20.

⁵ *Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej*, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1921, nr 4, poz. 17.

należących poprzednio do rosyjskiego skarbu i rodziny carskiej, niektórych dóbr duchownych i klasztornych, opuszczonych przez ziemian dóbr prywatnych, a także gruntów pochodzących z parcelacji wielkich polskich folwarków (art. 2). Były to głównie ziemie leżące w powiatach województwa wołyńskiego: włodzimierskim, kowelskim, łuckim, rówieńskim, dubieńskim, warneńskim, krzemienieckim i ostrogskim (art. 6).

*Ustawa o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego*⁶ zapowiadała bezpłatne nadania ziem, uzyskanych na mocy poprzedniej ustawy, szczególnie zasłużonym żołnierzom Wojska Polskiego, ochotnikom, którzy odbyli służbę frontową oraz inwalidom (art. 2). Pozostali inwalidzi i żołnierze mogli otrzymać ziemię odpłatnie (art. 3). Powierzchnia nadanej jednemu żołnierzowi działki nie mogła przekraczać 45 ha (art. 5). Na cel osadnictwa wojskowego przekazano sprzęty pochodzące z demobilu wojskowego i materiały budowlane, przeznaczono też pewną kwotę pieniędzy na kredyty dla żołnierzy (art. 8). Osadnicy mieli rozpocząć spłatę należności za ziemię po 5 latach od rozpoczęcia użytkowania. Wysokość opłat wynosiła od 30 do 100 kg żyta za hektar rocznie, wnoszonych w gotówce na rzecz Państwa (art. 7).

W Ministerstwie Spraw Wojskowych (MSWojsk.) osadnictwem zajmowała się Ekspozytura MSWojsk. do spraw Demobilizacji, wewnątrz której, rozkazem nr 2 z 17 stycznia 1921 r., utworzono Sekcję Osad Żołnierskich⁷. Na czele Ekspozytury stał były legionista gen. Mieczysław Norwid-Neugebauer, zaś szefem Sekcji Osad Żołnierskich został mjr Tadeusz Lechicki.

Jednym z głównych terenów objętych akcją osadniczą było województwo wołyńskie. Województwo to, obejmujące powierzchnię 35 754 km², było zamieszkiwane przez 2 085 600 osób (według spisu z 1931 r.). Wskaźnik gęstości zaludnienia wynosił tu 58 osób na 1 km², podczas

⁶ *Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego*, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1921, nr 4, poz. 18.

⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Gabinet Ministra Spraw Wojskowych (Gab. MSWojsk.), sygn. I.300.1.648, *Rozkaz Ekspozytury MSWojsk. nr 2 z 17 stycznia 1921 r. o utworzeniu Sekcji Osad Żołnierskich*.

gdy średnia krajowa w tym czasie to 83 osoby na 1 km². W kilku powiatach wskaźnik ten był jeszcze mniejszy, np. w pow. sarneńskim wynosił 33 osoby na 1 km², w lubomelskim – 42, w kowelskim – 45, natomiast w powiatach krzemienieckim i kostopolskim – po 46 osób⁸. Tereny te w większości (68%) zamieszkiwała ludność ukraińska – 1 418 300 osób, z czego 40 600 w miastach, 1 377 700 na wsi. Drugą narodowością pod względem liczebności byli tam Polacy (16,6%) – 346 600 osób, z czego w miastach 69 500, na wsi 277 100, następnie Żydzi (9,9%) i inne niewielkie grupy narodowościowe⁹. Województwo było podzielone na 11 powiatów z 22 miastami, 103 gminy wiejskie oraz 2743 gromady wiejskie (sołectwa).

Pierwsze grupy osadników wojskowych, składające się przeważnie z żołnierzy tego samego pułku, przybyły na Kresy Wschodnie wiosną 1921 r. Organizowano ich w tzw. kolumny robocze, które miały rozpocząć wspólną gospodarkę na przyznanej ziemi. Osadnicy przybywali na tereny pozbawione dróg, komunikacji kolejowej, kościołów, szkół i zakładów usługowych¹⁰. Na przyznanym im działkach nie było domów ani budynków gospodarczych, nie mieli też żadnego inwentarza. Odczuwali dotkliwy brak artykułów rolniczych. Początkowo macierzyste pułki, w miarę swoich możliwości, wyposażały osadników w konie, wozy oraz żywność. Jednak pomoc rządowa była niedostateczna i źle zorganizowana. Mimo tych trudności osadnicy powoli i systematycznie zagospodarowywali opuszczoną, zaniedbaną ziemię. Pierwsze 3 lata akcji były dla osadników niezwykle trudne. Państwo polskie, na terenie którego trwały przez kilka lat działania wojenne, nie było w stanie zorganizować dla nich skutecznej pomocy. Ziemie zagospodarowywano dzięki pożyczanemu na wysoki procent kapitałowi, co powodowało ich dodatkowe zadłużenie¹¹.

⁸ *Mały rocznik statystyczny 1938*, Warszawa 1938, s. 14.

⁹ *Ibidem*, s. 22-23.

¹⁰ J. Stobniak-Smogorzewska, *op.cit.*, s. 108.

¹¹ CAW, Gab. MSWojsk., sygn. I.300.1.658, *Sprawozdanie przedstawiciela MSWojsk. przy Okręgowym Urzędzie Brześć n. Bugiem*, k. 19.

Wołyń należał do najczęściej wybieranych przez żołnierzy miejsc osiedlenia. W 1921 r. na terenie woj. wołyńskiego ziemie otrzymało 1605 osadników indywidualnych oraz 1055 żołnierzy zorganizowanych w grupy¹², podczas gdy dla całego osadnictwa na Kresach Wschodnich liczby te wynosiły odpowiednio: 3640 i 1396. W 1922 roku planowano osadzenie na Wołyniu kolejnych 2590 osadników wojskowych, jednak planów tych nie zrealizowano.

Kryzys akcji osadniczej

Wraz z wycofaniem się marszałka Piłsudskiego z czynnego życia politycznego, stosunek polityków do osadnictwa wojskowego uległ zmianie. Już pod koniec 1921 r. idea osadnictwa spotkała się z ostrymi atakami w Sejmie oraz prasie. Wrodzy Józefowi Piłsudskiemu politycy i działacze byli przeciwni dalszemu rozwojowi osadnictwa wojskowego. Przewagę zaczęły zyskiwać opcje polityczne wywodzące się z endecji, wrogie ułożeniu stosunków narodowych na kresach.

Po 1923 roku, w atmosferze niegasnących sporów i ataków, akcję osadnictwa wojskowego wstrzymano. Do tego czasu, na mocy o ustawy z 17 grudnia 1920 r., na rzecz osadnictwa wojskowego na wschodnich terenach Rzeczypospolitej przejęto 137 192 ha ziemi, na których osiadło 8059 osadników (1383 oficerów i 6676 szeregowych). Razem z rodzinami tworzyli oni społeczność liczącą ponad 30 000 osób. W województwie wołyńskim na 52 464 ha ziemi osiedliło się 3507 osadników; przeciętna wielkość działki wynosiła 14,96 ha¹³. Ogólne zadłużenie osadników województwa wołyńskiego wynosiło w tym czasie 18 765 957 zł, średnio 5353 zł na osadę¹⁴. Zagospodarowywanie nowych siedzib postępowo powoli. Jeszcze na początku 1925 r. blisko 44% gospodarstw osadniczych nie miało zabudowań. Jednak już w kilka lat po nadaniu ziemi

¹² Ibidem, sygn. I.300.1.669.

¹³ Ibidem, sygn. I.300.1.658, *Sprawozdanie w sprawie osadnictwa wojskowego*, k. 29.

¹⁴ Ibidem, k. 30.

większość żołnierzy urządziła się na nowych miejscach i stawała się dobrymi rolnikami.

W kwietniu 1924 r. ówczesny minister spraw wojskowych gen. Władysław Sikorski zarządził, z dniem 1 lipca, reorganizację Sekcji Osad Żołnierskich i redukcję etatów, która objęła aż 50% dotychczasowego stanu zatrudnienia¹⁵. Jednocześnie zlikwidowano przedstawicieli MSWojsk. przy Komitetach Okręgowych i Powiatowych Komitetach Nadawczych, ustanawiając na ich miejsce przedstawicieli przy Okręgowych Urzędach Ziemskich w Grodnie, Wilnie, Pińsku i Łucku. Przedstawiciele ci zostali podporządkowani pod względem personalnym szefowi Gabinetu MSWojsk.

Połączenie parcelacji wielkiej własności ziemskiej (powyżej 400 ha) z polską kolonizacją było odbierane wrogo przez Ukraińców, którzy, głównie na Wołyniu, odczuwali głód ziemi. Co więcej, w 1924 r. przyjęto ustawy o szkolnictwie i języku urzędowym, które zaogniły antagonizmy polsko-ukraińskie. Ustawy te doprowadziły do marginalizowania szkolnictwa ukraińskiego, które powstało w wyniku pracy u podstaw kilku pokoleń Ukraińców. W związku z tym doszło do zaostrzenia stosunków między osadnikami wojskowymi na Wołyniu a miejscową ludnością ukraińską. Niekiedy przybierały one groźną formę: 3 grudnia 1924 r. do delegata MSWojsk. do spraw Osadnictwa Wojskowego przy wojewodzie wołyńskim zgłosił się Kajetan Sawicki, przedstawiciel osady Jeziorany Bielajewskie, z dramatycznym apelem o wydane mu amunicji, ponieważ miejscowi chłopci, wspomagani przez oddział dywersantów, podpalali okoliczne osady żołnierskie, a następnie strzelali do osób gaszących pożary. Sawicki otrzymał amunicję, dzięki czemu osadnicy mogli podjąć działania zaradcze¹⁶. W czasie Zjazdu Delegatów Osadników Wojskowych w Łucku 11 grudnia 1924 r. stwierdzono, że powtarzające

¹⁵ Ibidem, sygn. I.300.1.674, *Odpis zarządzenia Ministra Spraw Wojskowych W. Sikorskiego z 23 kwietnia 1924 r.*, k. 441.

¹⁶ Ibidem, k. 521.

się napady mają „zadanie ruszyć polski element z Wołynia, przy pomocy wykurzenia osadników wojskowych”¹⁷.

Osadnicy, z punktu widzenia prawa, byli tylko użytkownikami nadanej ziemi. Uzyskanie aktu własności ziemi napotykało na duże trudności, co miało niewątpliwie wpływ na dalszy rozwój osadnictwa i działalność gospodarczą osadników. Do 1927 r. zaledwie 20% osadników wojskowych otrzymało tytuły własności użytkowanych gruntów. Dużym problemem była likwidacja długów poprzednich właścicieli oraz tempo pomiaru działek. Mimo że w 1924 r. w Wołyńskim Okręgowym Urzędzie Ziemskim pracowało 19 geometrów wojskowych, opóźnienia w pomiarach sięgały jeszcze lat 1921-1922¹⁸.

Osadnictwo na Wołyniu po 1926 r. - nowe uregulowania prawne

Sprawa akcji osadniczej odżyła po powrocie do władzy marszałka Piłsudskiego. Mimo konfliktów na podłożu politycznym, okres ten był pomyślny dla osadnictwa wojskowego. Na taki stan złożyła się pomoc państwa oraz wysokie ceny płodów rolnych i zwierząt hodowlanych. Dzięki temu osadnicy mogli inwestować w ziemię, co zwiększało jej wartość.

Jednak kryzys gospodarczy początku lat 30. spowodował spadek cen produktów rolniczych. Konieczność spłaty pożyczek prywatnych i państwowych oraz opłacania podatków i zaległości pomimo trudności gospodarczych, doprowadziły do wysokiego zadłużenia, a nawet bankructwa wielu gospodarstw osadniczych¹⁹.

Mimo trudnej sytuacji gospodarczej kontynuowano akcję osadniczą i starano się regulować zaległe sprawy. W 1930 r. Wydział Osad Żołnierskich MSWojsk. wystąpił do Ministerstwa Reform Rolnych

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, k. 316.

¹⁹ Ibidem, sygn. I.300.1.658, *Sprawozdanie przedstawiciela MSWojsk.*, k. 19-20.

o umożliwienie nabycia ziemi oczekującym kandydatom na osadników. Z 80 000 zainteresowanych wytypowano 18 440 byłych żołnierzy, których skierowano do powiatowych urzędów ziemskich. W ten sposób ziemię otrzymało 800 byłych żołnierzy²⁰. W 1931 r. rozpatrzono 1392, zaś w 1932 r. – 3963 tego rodzaju sprawy²¹.

14 marca 1932 r. uchwalono *Ustawę uzupełniającą przepisy o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego*²². Przewidywała ona możliwość przeniesienia osadników wojskowych, którzy otrzymali działki o małej wartości użytkowej, na ziemię o lepszych warunkach do dobrego ich zagospodarowania (art. 3). Otwierały się także możliwości powiększenia obszaru ziemi na cele osadnictwa, poprzez przejęcie niektórych terenów podlegających administracji Dyrekcji Naczelnej Lasów Państwowych. Na obszarze tym, ocenianym na około 40 000 ha, po rozparcelowaniu mogło powstać około 2000 nowych gospodarstw²³.

W trakcie debat na forum sejmowym posłowie reprezentujący mniejszość ukraińską i białoruską wystąpili zdecydowanie przeciwko projektowi twierdząc, że zmierza on do poszerzenia zasięgu polskiego osadnictwa wojskowego i godzi w podstawy bytowe rdzennych mieszkańców tych terenów. Ustawa trafiła nawet na forum międzynarodowe – 1 lutego 1932 r. posłowie ukraińscy wystąpili z protestem do Ligi Narodów. Zainteresowanie nią wyraził także poseł J.A. Parkinson w swoim wystąpieniu 30 maja 1932 r. w brytyjskiej Izbie Gmin²⁴.

²⁰ Ibidem, *Sprawozdanie z działalności Referatu Osad Żołnierskich za rok 1932*, k. 27-28.

²¹ Ibidem.

²² *Ustawa z dnia 14 marca 1932 r. uzupełniająca przepisy o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego*, Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej, 1932, nr 35, poz. 335.

²³ CAW, Gab. MSWojsk., sygn. I.300.1.658, *Notatka informacyjna Wydziału Osad Żołnierskich dotycząca Ustawy uzupełniającej przepisy o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego z dnia 14 marca 1932 r.*, k. 1.

²⁴ Ibidem, k. 5

Zagadnienia narodowościowe i polityczne wobec osadnictwa na Wołyniu

Józef Piłsudski wyraził publicznie swoje poglądy na temat polityki kresowej już w styczniu 1920 r. w Równem, w czasie wizytacji Frontu Wołyńskiego. W wystąpieniu do przedstawicieli ziemi wołyńskiej powiedział: „Kiedy mówimy o kresach, to musimy zdać sobie sprawę z tego, co to są kresy. Kresy, to zetknięcie się jednego narodu z innym, jednej kultury z drugą, jednego wychowania z innym. Dlatego też najtrudniejszą zawsze jest wszelkiej polityki kresowej umiejętnością, zdobyć silny, mocny szacunek dla władzy jawnej. [...] Na całym świecie polityka kresowa podobna jest do tej, jakiej my byliśmy obiektem. Nie znam innej polityki kresowej, jak polityka poniżenia i ucisku, której hasłem jest: »Biada zwyciężonym!«. [...] Jeżeli na całym świecie panuje nieuczciwość w polityce kresowej, ja chciałbym, by nasza polityka kresowa była polityką uczciwą”²⁵.

Józef Piłsudski był zwolennikiem polityki asymilacji państwowej, nie narodowościowej, jednak pomimo całej sympatii do Ukraińców zabrakło mu konsekwencji w jej wprowadzaniu. W 1928 r. wojewodą wołyńskim został, wyznaczony przez marszałka, Henryk Józewski, który przygotował tzw. tezy wołyńskie, czyli wytyczne dla polskiej polityki wobec mniejszości ukraińskiej. Proponował on wprowadzenie na Wołyniu innej polityki narodowościowej niż w Galicji, ponieważ na Wołyniu istniało wiele obszarów konfliktu. Józewski zaproponował odtworzenie granicy pomiędzy Wołyniem a Galicją Wschodnią, czyli tzw. kordonu Sokala, aby utrudnić przenikanie wpływów nacjonalistycznych z Małopolski Wschodniej. Uważał, że ludność ukraińską powinno się różnymi metodami pozyskiwać dla spraw państwa polskiego²⁶. W zamian za lojalność wobec państwa, można było według niego np. dopuścić używanie języka

²⁵ *Naczelnik Państwa w Równem*, „Kurier Warszawski” nr 12 z 12 stycznia 1920 r.

²⁶ Władysław Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia Polski*, t. 2, cz. 1, Londyn 1956, s. 633-634.

ukraińskiego w administracji publicznej lub propagować ukraińską kulturę. Z ukraińskiego punktu widzenia było to zbyt mało. W praktyce polityka Józewskiego polegała m.in. na wybieraniu z ruchu ukraińskiego ludzi najbardziej wartościowych i próbie ich asymilacji. Wszelkie inicjatywy narodowościowe podlegały kontroli administracyjnej, odstępstwo od założeń kończyło się zazwyczaj rozwiązaniem organizacji, a nawet politycznymi represjami. Próba wprowadzenia nowej polityki wobec mniejszości ukraińskiej napotkała silny opór endecji, kresowej administracji oraz polskich osadników. Mit spokojnego Wołynia miał mało wspólnego z codzienną rzeczywistością, pełną konfliktów, silnych wpływów komunistycznych i sprzecznych interesów.

W 1929 r. powstała Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), która odpowiadała na politykę rządu akcjami sabotażu i terrorem, mordując polskich polityków i ukraińskich ugodowców. Ich ofiarami stali się m.in. Bronisław Pieracki i Tadeusz Hołówko, zwolennicy kompromisu z umiarkowanymi kręgami polityków ukraińskich. W odwecie rząd polski przeprowadzał pacyfikacje i akcje represyjne.

Po śmierci Józefa Piłsudskiego zabrakło poparcia dla koncepcji, którą próbował wprowadzać Józewski. Działalność OUN stanowiła zachętę dla śmielszych działań endeckich i podobnych im orientacji politycznych. Polacy stanęli w obliczu prężnego nacjonalizmu ukraińskiego.

Polityka narodowościowa prowadzona przez polski rząd na Wołyniu po śmierci Piłsudskiego była niezgodna z jego poglądami²⁷. Marszałek Edward Rydz-Śmigły, minister spraw wojskowych gen. Tadeusz Kasprzycki i wielu innych przedstawicieli administracji państwowej akceptowało politykę tzw. wzmocnienia polszczyzny na kresach, podpierając swoje zdanie raportami mówiącymi o rzekomym wynaradawianiu się polskich osadników.

²⁷ Ibidem.

Osadnictwo wołyńskie po 1935 r.

Polityka narodowościowa rządu polskiego w latach 1935-39 nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Postępowała konsolidacja ukraińskiego obozu narodowego, co potęgowało nastroje nacjonalistyczne i zapowiedzi odwetu. Dużą rolę odgrywał też czynnik ekonomiczny, określający warunki i perspektywy dalszego rozwoju.

Decydujący wpływ na kondycję gospodarstw osadników miała bieżąca sytuacja finansowo-gospodarcza. Osadnicy wołyńscy należeli do najbardziej zadłużonych (w 1932 r. zadłużenie wynosiło średnio 458 zł na jeden hektar²⁸). W 1935 r. nastąpiło umorzenie długów o 50%, w roku następnym – o kolejne 30%, z uwzględnieniem poprzedniego. Dzięki temu w 1939 r. zadłużenie osadników wołyńskich spadło do 154 zł/ha²⁹. Z danych z 1932 r., uwzględniających dochody i wydatki gospodarstw osadniczych wynika natomiast, że w idealnych warunkach zysk z 1 ha wynosił zaledwie około 90 zł³⁰.

W 1937 r. nastąpiła poprawa sytuacji gospodarczej osadników na Wołyniu³¹. Plony zbóż na Wołyniu dwu- trzykrotnie przewyższyły wówczas zbiory na Wileńszczyźnie. Podobnie było z zyskami z hodowli trzody chlewnej.

Udział osadników w życiu społecznym i politycznym Wołynia

Polscy osadnicy na Wołyniu aktywnie uczestniczyli w życiu samorządowym, brali udział w organizowaniu pierwszych spółdzielni i wielu pracach społecznych na tym terenie. Główne ośrodki administracyjne osadników wołyńskich znajdowały się w Łucku oraz w Równem. W Łucku miał siedzibę m.in. Urząd Ziemski, a przy nim jeden z czterech

²⁸ J. Stobniak-Smogorzewska, op.cit., s. 152.

²⁹ Ibidem, s. 161.

³⁰ CAW, Gab. MSWojsk., sygn. I.300.1.658, *Notatka z danymi dotyczącymi dochodu gospodarstwa osadniczego*, k. 4.

³¹ J. Stobniak-Smogorzewska, op.cit., s. 168.

przedstawiciele MSWojsk., natomiast w Równem – Powiatowy Komitet Nadawczy, przy którym urzędował jeden z trzech zastępców przedstawiciela MSWojsk.

Osadnicy stanowili grupę społeczną różnorodną pod względem poglądów politycznych, ale o dużym poczuciu misji państwowej, gospodarczej i społeczno-kulturalnej na tych ziemiach. O ich przywiązaniu do tradycji świadczą m.in. nazwy zakładanych przez nich osad, jak: Szwoleżerów, Ulanówka, Rokitnianka czy Piłsudczanka, Piłsudy, Wąsowicze, Hallerówka, nawiązujące do ich macierzystych jednostek wojskowych oraz ich dowódców³².

Osadnicy wojskowi stworzyli własną organizację, reprezentującą ich interesy wobec władz i służącą idei osadnictwa. W marcu 1922 r. w Warszawie odbył się zjazd przedstawicieli 27 powiatów objętych akcją osadnictwa. Powołano Centralny Związek Osadników Wojskowych, który w chwili powstania liczył 1472 członków (ok. 30% osadników)³³.

W 1925 r. członkostwo w Związku rozszerzono na osadników cywilnych. Jednym z czołowych działaczy był osadnik z Wołynia - Leon Suchorzewski, były członek Związku Patriotycznego, który wszedł do władz naczelnych CZOW i pozostał w nim aż do końca jego istnienia³⁴. W 1929 r. CZOW przemianowano na Związek Osadników (ZOS), którego statut uchwalono w 1936 r. Organizacja ta wniosła wielki wkład w rozwój gospodarczy, kulturalny i oświatowy zapóźnionych cywilizacyjnie Kresów Wschodnich. Osadnicy ze Związku organizowali samopomoc i pozyskiwali środki finansowe od banków i od państwa na wsparcie gospodarki osadniczej. Na Wołyniu funkcjonowało m.in. 41 kas Stefczyka – spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych dla drobnych rolników.

W celu podniesienia umiejętności osadników organizowano kursy rolnicze (np. w pow. rówieńskim). Niektóre metody gospodarowania sto-

³² CAW, Gab. MSWojsk., sygn. I.300.1.658; I.300.1.648; I.300.1.649; J. Stobniak-Smogorzewska, op.cit., s. 167 i in.

³³ J. Stobniak-Smogorzewska, op.cit., s. 172-173.

³⁴ Ibidem, s. 191, 322, 326.

sowane przez osadników przejmowali również Ukraińcy i Białorusini. W 1926 r. Wołyńskie Towarzystwo Rolnicze, liczące 352 członków, skupiało już 190 osadników wojskowych. Zakładano spółdzielnie rolniczo-handlowe, mleczarnie, magazyny³⁵. W 1937 r. Związek Osadników obejmował swoim zasięgiem ok. 800 osad (ognisk) wojskowych. W Łucku znajdowała się jedna z sześciu Rad Wojewódzkich Związku. Wartość majątku społecznego osadników wojskowych na Wołyniu oceniano wówczas na około 2 mln zł. Kwota ta co roku ulegała zwiększeniu³⁶.

Wołyńscy osadnicy byli aktywnymi działaczami. Udzielali się w pracy samorządów terytorialnych, w powiatowych i gminnych radach i zarządach, podejmowali działalność społeczną na rzecz środowiska. Dlatego też grupa ta stanowiła od początku akcji osadniczej obiekt zainteresowania różnych partii i organizacji politycznych. Szczególną aktywność wśród osadników wykazywały Stronnictwo Narodowe i PSL „Piast”³⁷. Głównym orędownikiem programu Stronnictwa Narodowego był osiadły w Szyłach w pow. krzemienieckim gen. Marian Żegota-Januszajtis, który formułował postulaty antyrządowe i antyzwiązkowe³⁸. Żadne z konkurujących o wpływy w tym środowisku stronnictw nie zdobyło jednak większego poparcia wśród osadników.

W 1930 r. większość członków powiatowych zarządów ZOS popierała marszałka Piłsudskiego i BBWR i postulowała współpracę z rządem. W Sejmie zasiadało 6 przedstawicieli osadników; około 400 osadników piastowało stanowiska wójtów, a około 1000 było członkami rad gminnych, powiatowych i magistratów³⁹. Stan ten utrzymywał się aż do wybuchu wojny.

*

³⁵ Ibidem, s. 165, 167.

³⁶ Ibidem, s. 167.

³⁷ Ibidem, s. 193-194.

³⁸ Ibidem, s. 209-211.

³⁹ CAW, Gab. MSWojsk., sygn. I.300.1.658, *Notatka kierownika referatu Osad Żołnierskich kpt. Eustachego Idzikowskiego (1932 r.)*, k. 34.

Mimo ogromnych trudności, kryzysu gospodarczego na początku lat 30. i złożonej sytuacji politycznej na tym terenie, osadnicy zdołali zagospodarować znaczne obszary ziemi i stworzyć od podstaw wiele osad z nowoczesną – jak na owe czasy – infrastrukturą. W 1939 r. na Wołyniu mieszkało około 17,7 tys. osadników wojskowych i cywilnych w ponad 3500 osad (patrz załącznik). W niektórych regionach stosunki z miejscową ludnością układały się coraz lepiej, chociaż życie osadników wojskowych na Wołyniu toczyło się nadal w cieniu konfliktu polsko-ukraińskiego.

*

Tragiczny kres osadnictwa wojskowego na Kresach Wschodnich rozpoczął się 17 września 1939 r., w dniu zdradzieckiego ataku Armii Czerwonej na państwo polskie. Finałem akcji osadniczej była decyzja władz radzieckich z 10 lutego 1940 r. o deportowaniu osadników i ich rodzin na Syberię oraz do północnych regionów Związku Sowieckiego.

Osady wojskowe w województwie wołyńskim (stan na 1933 r.)*

Powiat: Horochów

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Zboryszów Nowy	Brany	12
2	Markowicze	Chorów	4
3	Krzemieniec	Chorów	4
4	Szelwów	Chorów	8
5	Świniuchy	Świniuchy	37
6	Bubnów	Świniuchy	35
7	Watyniec	Świniuchy	7
8	Jezierce	Świniuchy	19
9	Janina	Skobelka	11
10	Bożów	Skobelka	30
11	Starysław	Skobelka	20
12	Haliczany	Brany	15
13	Łobaczówka	Beresteczko	19
14	Naręczyn	Beresteczko	7
15	Piaski	Beresteczko	9
16	Matów	Podberezie	1
17	Drużkopol	Brany	1
18	Peremyl	Beresteczko	26
19	Kołpytów	Świniuchy	5
20	Białypol	Świniuchy	4
21	Nowy Zachorów	Chorów	3
22	Worończyn	Kisielin	7
23	Tuliczów	Świniuchy	8
24	Oszczów	-	-
Razem			292

Powiat: Luboml

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Horodno	Hołowno	34
2	Maszów I	Luboml	8
3	Maszów II	-	9
4	Wólka Chrypska	Pulmo	10
5	Wysock	Bereżce	2
6	Sztuń	Bereżce	7
7	Perespa	Pulmo	6
8	Piotrówka	Huszczza	3
9	Antonin Klimowski	Pulmo	9
10	Równe	Huszczza	3
11	Wola Ostrowiecka	Huszczza	2
12	Zapole	Luboml	11
Razem			104

Powiat: Kowel

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Podryże II	Wielick	11
2	Adamówka	Maciejów	1
3	Sielce	Wielick	3
4	Krzeczewicze	Powursk	24
5	Podryże I	Wielick	4
6	Stare Koszary	Stare Koszary	12
7	Krugiel	Stare Koszary	6
8	Potyszcze	Niesuchoize	6
9	Koźlenicze I	Powursk	5
10	Koźlenicze II	Powursk	4
11	Arsenowicze	Wielick	3
12	Korsuń	Wielick	1

13	Litochoszcza	Wielick	2
14	Kaszówka	-	-
15	Czerewacha	Maniewicze	33
16	Wiktorówka	Nowy Dwór	7
17	Ostrów	Nowy Dwór	8
18	Sitowicze	Gradek	7
19	Łukówka	Powursk	4
20	Wielick	Wielick	2
21	Milanowicze	Stare Koszary	8
22	Dolsk	Turzysk	6
23	Makowiszcze	Hołoby	12
Razem			169

Powiat: Łuck

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Borowicze	Trosteniec	11
2	Bogoluby	Torczyn	2
3	Wielkie Berezolupy	Szczurzyn	3
4	Czaruków	Czaruków	20
5	Chołoniewicze	Silno	1
6	Chrask	Miedwieże	5
7	Dubiszcze Jagiellonów	Ołyka	14
8	Nowy Dorosin	Szczurzyn	4
9	Gruziatyn	Trostenice	12
10	Ozdów (Horodyszcze Stracholin)	Połonka	13
11	Jezierzany	Połonka	22
12	Koźlenicze	Miedwicze	4
13	Litwa	Torczyn	2
14	Ławrów	Połonka	23

15	Łyczki	Trosteniec	4
16	Łyszczce	Trosteniec	1
17	Mylsk	Rożyszcze	2
18	Nowy Mylsk	Rożyszcze	4
19	Małe Miedwieże	Miedwieże	5
20	Nawóz	Rożyszcze	12
21	Nieświcz	Czaruków	8
22	Podderno	Ołyka	14
23	Płoscza Łomanowska	Połonka	7
24	Požarki	Rożyszcze	6
25	Perespa	Rożyszcze	3
26	Połonka	Połonka	10
27	Radomyśl wieś Maczki Wołyńskie	Połonka	10
28	Radomyśl wieś Maczkowce	Połonka	6
29	Ratniów	Połonka	10
30	Nowe Rokinie	Rożyszcze	4
31	Skurcze	Czaruków	7
32	Szczurzyn	Szczurzyn	17
33	Serchów	Rożyszcze	4
34	Serniki - Podliszki	Torczyn	4
35	Trościanka - Olszany	Rożyszcze	12
36	Uhrynów	Czaruków	14
37	Worotniów	-	40
38	Zabara	Rożyszcze	3
39	Żurawicze	Silno	4
Razem			347

Powiat: Włodzimierz

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Chmielów	Mikulicze	32
2	Chotjaczów	Chotjaczów	30
3	Czerników	-	16
4	Chrynów	Grzybowica	14
5	Czerniaków	Grzybowica	4
6	Jakowicze Orleń	Mikulicze	23
7	Karczunek	Korytnica	15
8	Królewszczyzna	-	14
9	Kohylno	Werba	9
10	Owadno	-	4
11	Ochnówka	Werba	86
12	Piatydnie Korjlnica	Chotjaczów	6
13	Podrudzie	Werba	13
14	Przewały	-	5
15	Róża Wąsowicze	Mikulicze	19
16	Uściług	Korytnica	17
17	Widiut	-	11
18	Wołczek	Grzybowica	6
Razem			324

Powiat: Kostopol

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Bystrzyca	Ludwipol	20
2	Derażne	Derażne	8
3	Dworzec Stepański	Stepań	21
4	Jabłonne	Derażne	4
5	Ostyże	Berezno	4
6	Pieczalówka	Kostopol	43
7	Pępków	Kostopol	2
8	Sieniakówka	Berezno	2
9	Zarzeczką	Berezno	1
10	Werbcza	Stepań	3
11	Kurhany	Kostopol	5
Razem			113

Powiat: Równe

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Agatówka	Buhryń	2
2	Amelin	Tuczyn	1
3	Basowy Kąt (Głęboka Dolina)	Równe	8
4	Basowy Kąt (Podzamcze)	Równe	9
5	Basowy Kąt (Mysiowa Dolina)	Równe	9
6	Dęby	Klewań	5
7	Drozdów	Tuczyn	7
8	Dworzec Rówieński	Równe	3
9	Grabnik	Równe	15
10	Horodyszczce	Aleksandrja	7

11	Hromaki	Aleksandrja	7
12	Horbów	Tuczyn	14
13	Horyńgród „Bajonówka”	Tuczyn	38
14	Horyńgród „Zalesie”	Tuczyn	18
15	Horyńgród „Jarłowiecka”	Tuczyn	58
16	Szubków „Hallerowo”	Tuczyn	51
17	Szubków - Karłowszczyzna „Krechowiecka”	Tuczyn	85
18	Kol. Kołowerta	Międzyrzec	1
19	Konstantynów	Klewań	12
20	Lucynów Kol.	Tuczyn	1
21	Nowostawce	Buhryń	1
22	Nowosiółki	Klewań	21
23	Niewirków	Międzyrzec	23
24	Omelany	Diatkiewicze	7
25	Pustomyty (Nowy Pruszyn, Kol. Worotnia)	Tuczyn	9
26	Rusywel	Hoszczka	5
27	Stołpin „Legionowo”	Międzyrzec	14
28	Kol. Suchy Róg	Międzyrzec	1
29	Terczyn	Równe	11
30	Tomachów	Buhryń	28
31	Tynne	Równe	20
32	Kol. Żelanka	Tuczyn	3
33	Żytyń W.	Aleksandrja	22
34	Żuków	Klewań	33
35	Horusz	Tuczyn	1
Razem			550

Powiat: Zdołbunów

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Belmaż	Chorów	9
2	Chorów	Chorów	23
3	Dermań	Mizocz	15
4	Jelomalin	Nowomalin	17
5	Kurhany	Sijańce	10
6	Lachów	Nowomalin	19
7	Moszczanica Stara	Buderaż	5
8	Podczapki	Buderaż	8
9	Pruski	Sijańce	9
10	Tajkury	Zdołbica	27
11	Zdołbica	Zdołbica	26
12	Zdołbunów	Zdołbica	24
13	Zawidów	Nowomalin	6
14	Zawizów	Sijańce	15
15	Wierzchów	Chorów	28
Razem			241

Powiat: Dubno

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Bortnica - Kraśnica	Dubno	79
2	Bożkiewicze - Koserewo	Młynów	34
3	Chotyń	Testugów	6
4	Czekno	Jarosławicze	11
5	Elźbiecin	Dubno	16
6	Iwanie	Dubno	26
7	Jarosławicze	Jarosławicze	13

8	Hratki	Sudobicze	2
9	Krzywucha	Dubno	7
10	Krupiec	Krupiec	14
11	Mytnica	Testługów	6
12	Młynów	Młynów	18
13	Nowosiółki	Malin	19
14	Ostrów	Testługów	21
15	Płaszczewo	Testługów	11
16	Pogorzelce	Dubno	5
17	Podzamcze	Radziwiłłów	29
18	Pełcza	Werba	14
19	Radziwiłłów	Radziwiłłów	59
20	Rykanie	Jarosławicze	10
21	W. Rykanie	Jarosławicze	6
22	Stołbiec	Werba	11
23	Srebrno (Poniatówka)	Krupiec	25
24	Studzianka	Sudobicze	2
25	Smyków	Boremel	4
26	Targowica	Jarosławicze	20
27	Topóle	Jarosławicze	12
28	Zabłotce (Narutówka)	Malin	9
29	Lewiatyn	Radziwiłłów	1
30	Werbeń	Radziwiłłów	2
Razem			492

Powiat: Krzemieniec

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Gniłowa (Wola Korybutowiecka)	Wiśniowiec	48
2	Chotowica	Stary Oleksiniec	12
3	Szyły	Wierzbowiec	19
4	Łozy	Wiśniowice	5
5	Dzwiniacze	Wiśniowice	10
6	Marjanówka (Wola Strzelecka)	Wiśniowice	10
7	Michałówka (Wola Strzelecka)	Wiśniowice	12
8	Wydumka	Wiśniowice	83
9	Wola Wilsona (Kniażyn)	Wiśniowice	65
10	Krzywczyki	Wiśniowice	14
11	Butyń I i II	Wiśniowice	33
12	Kudłajówka	Borki	20
13	Katerburg	Borki	27
14	Szumsk	Szumsk	2
15	Bereźce	Bereźce	4
16	Białożórka	Białożórka	57
17	Poczajów	Poczajów	8
18	Wereszczaki	Wyszogródek	9
19	Mołotków	Białożórka	30
20	Jankowce - Białożóreckie	Białożórka	20
21	Jankowce - Horynieckie	Borsuki	20
22	Kuszlina Wola Rycerska	Wiśniowiec	24
23	Duże Zahajce	Dederkały	66
24	Szuskowce	Białożórka	14
25	Wilja	Borki	11

26	Szukajwody	Zarudzie	11
27	Napadówka	Borsuki	23
28	Wolica	Poczajów	17
29	Łosiatyń	Poczajów	20
Razem			694

Powiat: Sarny

Lp.	Nazwa osady	Gmina	Liczba działek
1	Jezioro	Włodzimierzec	4
2	Sarny Dorotyczne	Niemowicze	48
3	Józefpol	Niemowicze	13
4	Antonin	Dębrowica	16
5	Trauguttówka	Bielska Wola	15
6	Długowola	Włodzimierzec	10
7	Adolfów	Dębrowica	12
8	Niweck	Dąbrowica	16
9	Serchów	Bielska Wola	9
10	Włodzimierzec	Włodzimierzec	8
11	Lipno - Pieczanki	Włodzimierzec	7
12	Romejki	Antonówka n. Hor.	3
13	Tomaszogród	Klesów	8
14	Horodziec - Piłsudy	Antonówka n. Hor.	6
15	Jelno	Klesów	7
Razem			182
Razem w woj. wołyńskim			3508

* Opracowano na podstawie: CAW, Gab. MSWojsk., sygn. I.300.1.711, I.300.1.712.